

**AZƏRBAYCANDA SOVET DÖVRÜNDƏ
RİYAZİYYAT ELMİ (1920—1960 –CI
İLLƏR)**

Aybəniz Osmanova

*AMEA, Elm tarixi institutunun "Təbiət və dəqiq
elmlər tarixi" şöbəsinin elmi işçisi*

**MATHEMATICAL SCIENCE IN THE
SOVIET PERIOD IN AZERBAIJAN (1920-
1960)**

Aybaniz Othmanova

*Researcher of the "History of Natural and Exact
Sciences" department of the Institute of History
of Science of ANAS*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: skazka-alin@mail.ru

Pages / səhifələr- 79-87

<p>UOT UDC: 930.85.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-9030-0618</p> <p>Daxil oldu Received: 10.12.2021</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 16.02.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Valida Alizade</p>	<p>Açar sözlər: Azərbaycan. riyaziyyat, təhsil, universitet, sovet, mütəxəssis.</p> <p>Xülasə “Azərbaycanda sovet dövründə riyaziyyat elmi (1920-1960-cı illər)” məqalə Azərbaycanın Sovet rejiminin qurulmasından sonra burada riyaziyyat elminin təşkilinin və inkişafının tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif öz məqaləsində Azərbaycanda elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin Sovetlər Birliyi zamanında inkişaf prinsiplərini, riyaziyyat elminin inkişafının genezisini, təsiredici əsas faktorları təqdim etmişdir. Bəhs olunan dövrdə riyaziyyat elminin inkişafı digər elmlərin inkişafına da təkan verdi ki, bu da Azərbaycan elmi üçün mühüm hadisə idi.</p> <p>Ключевые слова: Азербайджан, математика образование, университет, совет, специалист.</p> <p>Резюме Статья «Математическая наука в Азербайджане в советский период (1920-1960-е годы)» посвящена изучению организации и развития математической науки после установления советской власти в Азербайджане. В своей статье автор представил принципы развития науки, в том числе математики, в Азербайджане в период Советского Союза, генезис развития математики и основные влияющие факторы. В указанный период развитие математики стимулировало развитие и других наук, что явилось важным событием для азербайджанской науки..</p> <p>Keywords: Azerbaijan. Mathematics, Education, University, Soviet, Specialist.</p> <p>Summary The article titled "Mathematical science in Azerbaijan during the Soviet period (1920-1960)" is devoted to the study of the organization and development of mathematical science after the establishment of the Soviet regime in Azerbaijan. The author presented the principles of development of science in Azerbaijan, including mathematics, during the Soviet era, the genesis of the development of mathematics, the main influential factors in this paper. The development of mathematical science in the mentioned period gave impetus to the development of other sciences, which was an important event for Azerbaijani science.</p>
--	---

Giriş

Sovet dövründə Azərbaycanda elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin 1920-1960-cı illərdə inkişafının və təşkilinin tarixi yolunun təhlili bu yolun qarşılıqlı əlaqəli iki mərhələdən (dövrdən) keçdiyini deməyə imkan verir: I mərhələ (dövr) 1920–ci ildən - 1932–ci ilə qədər - SSRİ Elmlər Akademiyasının Cənubi Qafqaz Filialının Azərbaycan Şöbəsinin yaranmasına qədər davam etmişdir. Bu dövr Azərbaycan tarixinə savadsızlığın ləğvi, maarif, mədəniyyət və elm sisteminin təşəkkül tapması, yeni təhsil və elmi müəssisələrin fəaliyyət başladığı dövr kimi daxil olmuşdur.

Bu dövr Azərbaycanda elmin təşkilati formalarının axtarışı, onun praktika ilə əlaqələndirilməsi, ilk milli elmi kadrların hazırlanmasına başlanılması ilə səciyyəvidir. Bu mərhələdə Azərbaycan SSR-də əsasən ictimai-humanitar elmlər sahəsində tədqiqatlar daha geniş vüsət alırdı ki, bu da milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, savadsızlığın ləğvi ilə şərtlənirdi. Eyni zamanda bu illərdə digər elm sahələrinin – geologiya, biologiya və kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqatların aparılması üçün ilkin təşkilati şərtlər təşəkkül tapmağa başlayır. Həmin dövrdə SSRİ-də keçmiş Rusiya imperiyasından miras qalmış və yeni şəraitə uyğun olaraq dəyişikliklərə məruz qalmış elmi tədqiqatların ümumdövlət təşkili sistemi və pedaqoji, elmi kadrların hazırlanması sistemi Azərbaycana Rusiya alimlərinin təbiət və texnika elmləri sahəsində əldə etdikləri təcrübədən və nəticələrdən respublika iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin, təhsil və elminin inkişafında, xüsusən, elm sisteminin yaradılmasında səmərəli istifadə etməyə imkan vermişdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, həmin illərdə Azərbaycanda riyaziyyat elminin təşəkkül tapması ölkədə və respublikada cərəyan edən proseslərlə sıx əlaqədə inkişaf edirdi.

Azərbaycanda sovet dövründə riyaziyyat elmi (1920-1960 – cı illər)

1920-ci ilin 28 aprel IX Qırmızı ordunun Azərbaycana daxil olması Azərbaycan öz müstəqilliyini itirdi. Azərbaycanda müstəqil milli dövlət təsisatlarının fəaliyyətinə son verilərək onların yerinə Rusiya ərazisində mövcud olan sovet hakimiyyət orqanları yaradıldı. Cümhuriyyət dövründə mövcud olmuş ali hakimiyyət orqanları (Parlament, Nazirlər Şurası, Dövlət Müdafiə Komitəsi) və nazirliklər “əksinqilab hakimiyyət orqanları” kimi ləğv edilərək yeni rejimin siyasi-ideoloji məqsədlərini həyata keçirməli olan təsisatlar -

Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi, Xalq Komissarları Şurası və müxtəlif sahələr üzrə komissarlıqlar təşkil edildi.

Hakimiyyət dəyişikliyi yerli idarəetmə orqanlarını da əhatə edirdi. Bölgələrdə Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra köhnə hakimiyyət strukturlarının – general-qubernatorluqların və idarələrinin, qəza rəisliklərinin, pristavlıqların, keçmiş məhkəmə sisteminin qaydalarının və s. yerinə yeni, sovet idarəetmə orqanları yaradılmağa başlandı. Kəndlərdə isə ilk vaxtlarda əsas hakimiyyət orqanı kimi yoxsullar komitələri (kumbedlər) yaradılmışdı.

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən başlayaraq yeni rejimin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər də Azərbaycanda yeni iqtisadi-təsərrüfat sisteminin yaradılması məqsədi güdüdü. Bu tədbirlər sırasında sənaye müəssisələrinin, birinci növbədə neft emalı müəssisələrinin milliləşdirilməsi, daxili və xarici ticarətdə dövlət inhisarının yaradılması, azad bazar prinsiplərinin məhdudlaşdırılması və s. xüsusi yer tuturdu. Bütün bu dəyişikliklərin nəticəsi olaraq Azərbaycanda yeni totalitar sovet sosialist sistemi təşəkkül tapdı.

1920-ci illərin ikinci yarısında bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycanda da sənayeləşdirmə, bir qədər sonra isə kollektivləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda bazar prinsiplərindən imtina edilməsi ilə bütün ölkədə inzibati-amirlik sistemi formalaşdırıldı ki, bu sistemin əsas xüsusiyyətini həyatın bütün sahələrinin partiyanın və dövlətin total nəzarəti altına alınması təşkil edirdi.

Azərbaycanda milli elm sisteminin təşkili ilk növbədə ixtisaslı elmi kadrların mövcudluğundan asılı idi. Bu isə ilk növbədə respublikada savadsızlığın aradan qaldırılmasını, təhsil sisteminin yenidən

qurulmasını şərtləndirirdi. Yeni xalq təhsili sistemi yaratmaq, mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsini inkişaf etdirmək, elmi biliklərin əsaslarını qoymaq, şəxsiyyətin mədəni, mənəvi inkişafına nail olmaq lazım idi. Xalq təhsilini köhnə, müstəmləkəçi idarəçilik üsullarından və formalarından azad etmək, yeni məktəb yaratmaq, təhsil sistemini müasir prinsiplər zəminində köklü dəyişmək vəzifəsi qarşıda dururdu. Təlim prosesini yeniləşdirmək, köhnə dövrün ziyalılarını əməkdaşlığa geniş cəlb etmək, milli müəllim kadrları hazırlamaq, yeni tədris vəsaitləri və proqramları, mütərəqqi dərslər metodikası tətbiq etmək tələb olunurdu. 1920-ci illərdə Azərbaycan sovet hökuməti qəbul etdiyi bir sıra dekret və sərəncamlar təhsilin yenidən qurulmasına imkan verdi. (9. s.13-60.). Pedaqoji kadrların hazırlanması və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülən böyük işlər sayəsində respublikada müəllimlərin sayı 1920/21-ci tədris ilindəki 2611 nəfərdən 1925/26-cı tədris ilində 5232 nəfərə çatdırıldı. Respublikanın bütün məktəblərində 1926/27-ci tədris ilində 1918/19-cu tədris ilindəki 48076 nəfərə qarşı 66528 şagird təhsil alırdı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001:184-185; Mərdanov, 2011: 36).

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda təhsilin inkişafından danışarkən tədris proqramlarında riyaziyyat fənninin daxil edilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu illərdə Azərbaycanda ibtidai və orta məktəblərində riyaziyyatın (hesab, həndəsə, cəbr) şagirdlərə dərindən öyrənilməsinə başlanılmış, Azərbaycan dilində ilk riyaziyyat dərsləkləri hazırlanaraq nəşr edilmişdi.

Xalq maarifinin inkişafı sahəsində atılan ən mühüm addımlardan biri savadsızlığın ləğv edilməsi, əhalinin kütləvi şəkildə maarifə cəlb edilməsilə bağlı idi. Maddi bazanın zəifliyinə, kadr çatışmazlığına baxmayaraq respublikada savadsızlığın ləğvi

sahəsində, xüsusən azərbaycanlıların, o cümlədən azərbaycanlı qadınların savadsızlığının ləğvi sahəsində ilk uğurlu nəticələr qazanılmışdı. Bu iş öz növbəsində ixtisaslı kadrlar yetişdirən ibtidai, orta, orta ixtisas və ali məktəblər şəbəkəsinin inkişafına şərait yaradırdı. Xüsusən qısa müddət ərzində yeni təhsil müəssisələrini – texniki-peşə məktəblərinin, fabrik-zavod şagirdləri məktəblərinin, texnikumların yaradılması, onlara azərbaycanlı gənclərin geniş cəlb edilməsi mühüm hadisə idi. 1926/27-ci tədris ilində Azərbaycanda 39 texnikumda təhsil alan 7137 nəfərdən 67,7 faizi azərbaycanlı, 60,1 faizi fəhlə-kəndli uşaqları idi. (Mərdanov, 2011: 72-275).

Elm sisteminin inkişafında mühüm rol oynaya biləcək ziyalı kadrların hazırlığında ali məktəblər şəbəkəsinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikada bu sahədə ciddi problemlər arasında ali təhsil məktəblərinin, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrların olmaması xüsusən özünü göstərirdi. Azərbaycanda yeganə ali təhsil müəssisəsi yalnız 1919-cu ilin noyabrında açılmış Bakı Universiteti idi. Ona görə də Sovet hökuməti respublikada ali təhsilin inkişaf etdirilməsində bu ali təhsil ocağının rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Universitetdə fizika-riyaziyyat fakültəsi yaradılmış, bir qədər sonra bu fakültə pedaqoji fakültəyə çevrilmişdi.

Respublikada müəllim kadrların hazırlanması mərkəzi olan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu (Azərbaycan Dövlət Kişi İnstitutu) N. Nərimanovun böyük səyi sayəsində 1921-ci ilin sentyabrında Bakıda fəaliyyətə başladı. İnstitutun tərkibində fizika-riyaziyyat, təbiət-kimya və ədəbiyyat şöbələri var idi (14). Burada tədris Azərbaycan dilində aparılırdı.

Respublikada texniki ali məktəb yaradılmasının vacibliyi nəzərə alınaraq, 1920-ci ilin dekabrında keçmiş Bakı Texniki Məktəbinin ali məktəbə çevrilməsi haqqında

qərar qəbul edilmişdi. 1921-ci ilin yanvarında isə bu məktəbin və Petroqraddan Bakıya köçürülmüş politexnik texnikumun bazasında Azərbaycan Politexnik İnstitutu yaradılmışdı. Həmin ilin payızında Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu da fəaliyyətə başladı. Artıq 1926-1927-ci tədris ilində Azərbaycanda 5351 tələbənin təhsil aldığı yeddi ali təhsil müəssisəsi var idi. Tələbələrin ancaq 27,5 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. (1. s. 205). Bir sıra ali məktəblərin nəzdində fizika-riyaziyyat fakültələri fəaliyyət göstərirdi ki, onların gələcək riyaziyyatçı kadrların formalaşdırılmasında mühüm rol oynadılar.

Ali məktəblərin tələbə-müəllim heyətinin sosial və milli tərkibinin yaxşılaşdırılması, onun fəhlə-kəndli mühitindən çıxmış kadrlarla genişləndirilməsi sayəsində onlarda azərbaycanlıların sayı sürətlə artırdı. Bu isə öz növbəsində milli ziyalı kadrların hazırlanmasına öz müsbət təsirini göstərirdi. Ali tədris müəssisələrinin müəllimlərinin elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaları və ixtisaslarını artırmaları üçün şərait yaradılırdı.

İxtisaslı mütəxəssis hazırlığının digər mühüm formasını azərbaycanlı gənclərin təhsil almaq üçün Rusiyanın ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi təşkil edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan gənclərin bir hissəsi həmçinin öz təhsilini başa çatdırmaq üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilmişdi. 1925/26-cı tədris ilində Almaniya, Fransa, İtaliya və Türkiyədə Azərbaycan Sovet hökumətinin təqaüdü ilə 129 tələbə təhsil alırdı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001: 206).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sovet hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda elmi tədqiqatlarla, xüsusən təbii-texniki profili tədqiqatlarla məşğul olan ayrıca tədqiqat qurumları mövcud deyildi. Ölkədə elmi tədqiqatlarla məşğul olanların sayı da çox məhduddu idi. Düzdür, Cümhuriyyət dövründə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində bu

istiqamətdə ilkin addımlar atılmağa başlanılsa da, yalnız sovet hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat qurumlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması işinə başlandı. Bu məqsədlə 1921-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində elm və təhsil sahəsində işlərə ümumi rəhbərlik üçün akademik şöbə yaradıldı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001: 207). Onun tərkibinə mövcud ali məktəblər - Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, eləcə də Dövlət Muzeyi, Dövlət Arxivi, Dövlət Kitabxanası və "bütün digər elmi xarakterə malik məktəbləri və idarələri daxil edildi.

1920-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tərkibində Fizika-Riyaziyyat fakültəsinin açılması ilə ölkəmizdə riyaziyyat sahəsində ilk elmi tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda təbiətşünaslıq, fundamental (o cümlədən riyaziyyat) və texnika elmlərinin yaradılması prosesində RSFSR-in elmi təşkilatları yaxından iştirak edirdilər. Bu məqsədlə Moskva, Leningrad, Kiyev və başqa şəhərlərdən görkəmli alimlər Azərbaycana ezam olundular. (Керимова, 2005: 50-51). Düzdür bu zaman əsas diqqət sovet dövlətinin iqtisadi maraqlarına cavab verən sahələrinə, xüsusən neft sənayesinin inkişafını nəzərdə tutan elm sahələrinə (neft geologiyası, neft kimyası, energetika və s.) daha çox diqqət yetirilirdi. Bununla yanaşı digər təbiət elmlərinin, xüsusən riyaziyyat elminin inkişafı üçün ilkin zəmin yaradılırdı. Fizika-riyaziyyat elmləri sahəsində əsas tədqiqatların aparıldığı əsas elmi müəssisə yenə də Azərbaycan (Bakı) Dövlət Universiteti idi. Bu məqsədlə universitetdə müvafiq kafedralar yaradılmışdı. Azərbaycan Politexnik İnstitutunda da fizika-riyaziyyat sahəsində tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdı. Ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu ali məktəblərdə təbiətşünaslıq sahəsində

tədqiqatların aparılmasında əsas rolu Rusiyadan dəvət edilmiş mütəxəssislər oynayırdılar.

Savadsızlığa qarşı mübarizə isə müəllim kadrlara olan ehtiyacın artmasına səbəb oldu.

Sovet hakimiyyəti özünə dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə yeni sosial təbəqə - sovet ziyalıları təbəqəsi yetişdirmək məqsədi güdüdü. Bu təhsil və elm sahəsində aparılan dövlət siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar milli elmi kadrların qısa müddət ərzində təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Bu Azərbaycanda artıq müstəqil elmi tədqiqatlar aparılması üçün şərait yaratdı. Yeni yaradılmış ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaşamış alimlər və ziyalılar yaxından iştirak edirdilər.

1923-cü il noyabrın 2-də 40 nəfərə qədər görkəmli alim və mütəxəssisin iştirakı ilə ilk təsis iclası keçirilmiş "Azərbaycanı Tədqiq Və Tətəbbi cəmiyyəti" Azərbaycanda elmin dövlət səviyyəsində inkişaf etdirilməsində istiqamətində vahid elmi mərkəz rolunu oynadı. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə. Haqverdiyev Cəmiyyətin ilk sədri, N. Nərimanov və S. Ağamalıoğlu isə Cəmiyyətin fəxri sədrləri seçildilər. Cəmiyyətin Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran, Gəncə, Zaqatala və Şəkidə şöbələri yaradılmışdı. Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq üç bölməsi tarix-etnoqrafiya, iqtisadiyyat və təbiətşünaslıq bölmələri və bölmələrin nəzdində komissiyalar və yarımkomissiyalar yaradılmışdı. Cəmiyyətin işində elmin müxtəlif sahələrini birləşdirən alimlər iştirak etsə də, müvafiq kadrların azlığı səbəbindən əsasən ictimai elmlər sahəsində tədqiqatlarla məşğul olurdu. 1927-ci ilin sonunda Cəmiyyətin min nəfərdən artıq üzvü var idi. Cəmiyyət rus və Azərbaycan dillərində elmi jurnal - "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbi

Cəmiyyətinin xəbərləri"ni nəşr edirdi. Cəmiyyət SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində yerləşən elmi-tədqiqat institutları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Bu məqsədlə 1925-ci ildə Cəmiyyətin Moskvada və Leninqradda şöbələri də təsis edilmiş, tanınmış rus alimləri respublikada elmi inkişaf etdirmək üçün Bakıya dəvət edilmişdi. (Керимова, 2005: 52-56).

Sovet dövlətinin savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin elliklə savadlanması genişləndirdi. Savadsızlığın ləğv edilməsində partiyanın "Savadsızlığı ləğv etmək işi haqqında" 1929-cu il 17 may tarixli qərarı mühüm rol oynadı. 1928-ci ildə Azərbaycan SSR XKS yanında 1928-ci ildə xüsusi respublika komissiyası təşkil edilmişdi. Savadsızlığın ləğv işində partiya, sovet, komsomol təşkilatları, "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyəti və onun yerli şöbələri yaxından iştirak edirdilər. Bu tədbirlər sayəsində 1928-1930-cu illərdə 212836 nəfər öz savadsızlığını ləğv etmişdi. Savadlanma hərəkatı sonrakı illərdə də davam etdi. Savadlanma uğrunda kütləvi hərəkatının inkişaf etdirilməsi sayəsində Azərbaycanda 980 min nəfərədək adamın savadsızlıq və azsavadlılığını ləğv etmək, əhalinin savadlılıq faizini 18,5-dən 50,9 faizədək qaldırmaq mümkün olmuşdu. ("Заря Востока", 1927: 404). Sonrakı illərdə Azərbaycanda əhalinin savadlanması sahəsində aparılan işlər daha müsbət nəticələr verdi. İkinci beşillikdə Azərbaycan SSR-də 1178,5 min nəfər savad məktəbləri, kursları və müxtəlif təhsil metodları ilə əhatə olunmuşdu. 1939-cu ildə bütün respublika əhalisinin savadlılığı 1926-cı ildəki 18,1 faizə qarşı 73,8 faiz təşkil edirdi. Savadlanma hərəkatının ən mühüm nəticəsi azərbaycanlılar və xüsusən azərbaycanlı qadınlar arasında savadlılığın artması oldu (1939-cu ildə müvafiq olaraq 65,5 və 54,7

faiz) (Культурное строительство СССР, 1940: .279).

20-ci - 30-cu illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər – məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi, ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid, latın qrafikalı əlifbaya keçid, ümumtəhsil və savad kurslarında işləmək üçün pedaqoqlar hazırlayan pedaqoji məktəblərin və texnikumların sayının artması və s. tədbirlər Azərbaycanda təhsilin inkişafında dönüş yaratdı. Artıq 1936/37-ci tədris ilində respublikada 15137 müəllim var idi. (Azərbaycan tarixi, cild 6, 2001: 28). 1939-cu il yanvarın 1-nə respublikanın məktəblərində 19 min nəfərdən çox, o cümlədən 2098 nəfər ali təhsilli müəllim çalışırdı. 1940/41-ci tədris ilində respublikanın 1668 ibtidai məktəbində 406153; 1240 yeddiillik məktəbində 192825; 3575 sayda bütün ümumtəhsil məktəbində isə 653071 şagird oxuyurdu. (Культурное строительство СССР, 1940: 3, 52, 56).

Ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulması, yerli millətdən olan gənclərin ali və orta ixtisas təhsilinə cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən biri idi. Xüsusən təbiətşünaslıq və texniki sahələrdə milli kadr hazırlığı günü əsas tələblərdən biri idi. Yeganə ali texniki təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Politexnik İnstitutu kadr hazırlığı sahəsində qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək iqtidarında deyildi. Azərbaycan SSR XKS-nin 1930-cu il 29 iyul tarixli "Azərbaycan SSR ali və ali texniki məktəblərinin yenidən qurulması" qərarı bu istiqamətdə mühüm rol oynadı. Həmin qərar əsasında institutların strukturunda bir sıra dəyişikliklər həyata keçirildi, API-nin, ADU-nun əsasında yeni ali məktəblər yaradıldı. Nəticədə, 1932/33-cü tədris ilində respublikada on min nəfərlik tələbənin təhsil aldığı 15 ali tədris müəssisəsi var idi (Экономико-статистический бюллетень Азербайджана, 1933: 39-40). Ali məktəblərdə azərbaycanlıların sayının artmasına diqqət verilirdi. 1930/31-ci tədris

ilində ali tədris müəssisələrinə qəbul edilən 2792 abituriyentdən 1567 nəfəri (56,1 faiz) azərbaycanlı idi (Azərbaycan tarixi, cild 6, 2001: 297). Ümumiyyətlə, bu illərdə bütün ali tədris müəssisələrində azərbaycanlı tələbələrin faizi 27,3-dən 50,5-ə çatırdı (Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, 1934: 158).

Universitet təhsilinin dirçəldilməsi məqsədilə ÜİK(b)P-nin 1931-ci ilin aprelində qəbul etdiyi "Universitetlərin məqsədli təsis edilməsi haqqında" qərarına əsasən ölkənin bir çox şəhərlərində universitetlərin yenidən açılmasına başlandı. 1934-cü il noyabrın 4-də tərkibində fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya və tarix fakültələri olan Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpa edildi ("Kommunist" qəzeti, 4 noyabr 1934-cü il). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Azərbaycan Dövlət Universiteti sonralar Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafında mühüm xidmətlər göstərəcək mütəxəssislərin yetişdirilməsində böyük rol oynadılar. Bu illərdə Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafında ali məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərən riyaziyyat kafedraları mühüm rol oynayırdılar. Görkəmli riyaziyyatçılar, elm təşkilatçıları İbrahim İbrahimov, Zahid Xəlilov və başqaları məhz bu ali məktəblərin yetirmələri olmuşlar.

İqtisadi və sosial inkişaf planlarına və tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə ali tədris müəssisələrinin ixtisas profilinə yenidən baxıldı. Elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərini nəzərə almaqla ali tədris müəssisələrinin yeni plan və proqramları hazırlandı. Ali təhsil sahəsində atılan mühüm addımlar sırasında Azərbaycan dilində dərslik və dərs vəsaitlərinin yaradılması oldu. Bütövlükdə Azərbaycanda ali təhsilin inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlər ali məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsinə, ali təhsilli mütəxəssislərin sayının artmasına gətirib çıxardı. 1940/41-ci tədris ilində

Azərbaycanda 14,6 min tələbənin (onlardan 4887 qadın) təhsil aldığı 16 ali məktəb və 17,4 min şagirdin oxuduğu 91 orta ixtisas tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi (10.s. 285). Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda 47,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis var idi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlılar 8000 nəfər və ya 39,6 faiz təşkil edirdi. 1941-ci ilin yanvarında Azərbaycanda 47,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis var idi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlılar 8000 nəfər və ya 39,6 faiz təşkil edirdi. (Высшее образование в СССР, 1961: 60).

Azərbaycanda həmin illərdə ibtidai, orta, ali və orta ixtisas təhsilinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar yüksəkixtisaslı ziyalı kadrların formalaşdırılması, o cümlədən respublikada elmi potensialın yaradılması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Məhz bunun nəticəsində 20-ci illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələrində araşdırmalar aparan ilk elmi tədqiqat müəssisələri yaradılmağa başlandı. Əlbəttə, bu elmi müəssisələrin fəaliyyət istiqamətləri ilk növbədə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinə uyğun olaraq müəyyənləşirdi və ilk növbədə sürətlə inkişaf edən neft və neft-kimya sənayesinin müxtəlif sahələrində tədqiqatların aparılmasını nəzərdə tuturdu. Təsadüfi deyildir ki, 1927-ci ildə Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutu, 1929-cu ildə isə onun bazasında elmi-tədqiqat neft çıxarılması və elmi-tədqiqat neft emalı və neft kimyası institutları yaradıldı (Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет, 1938: 63-64). Həmin ildə Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutu (ÜİETGKİ) yaradıldı. Qısa müddət ərzində adı çəkilən institutlar mühüm elmi nailiyyətlər əldə etmişdilər. Həmin illərdə SSRİ-nin neft və energetika məsələləri ilə məşğul olan bir çox tədqiqat institutlarının Bakıda şöbələri də yaradılmışdı. Həmin illərdə Azərbaycanın

coğrafiyasını, fauna və florasını, kənd təsərrüfatını, məhsuldar qüvvələrini öyrənən ilk tədqiqat müəssisələri də formalaşdırılmağa başlanmışdı.

1929-cu ildə Azərbaycan MİK nəzdində yaradılmış Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Az. DETİ) respublikada fəaliyyət göstərən bütün elmi idarə və təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirirdi. İnstitutun təbiət, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə, Sovet Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələri var idi. (Керимова, 2005: 136-147).

1932-ci ilin sonlarına yaxın Azərbaycanda elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəblərin geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Respublikada 30 elmi müəssisə və 10 ali təhsil ocağı fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə respublikada 800 elmi əməkdaş, o cümlədən 87 professor və 138 dosent çalışırdı. (Керимова, 2005: 147).

Lakin sənayenin, xalq təsərrüfatının, mədəniyyətin yenidən qurulması və inkişafı elmi tədqiqatların genişləndirilməsini və dərinləşdirilməsini, məhsuldar qüvvələrin kompleks şəkildə öyrənilməsini tələb edirdi. Bu isə respublikada müxtəlif ixtisaslardan olan alimlərin tədqiqatlarını birləşdirəcək, daha geniş və çoxsahəli elmi mərkəzin təşkilini zəruri edirdi.

Azərbaycanda elm tarixinin II dövrü 1932-1945-ci illəri əhatə edir. Bu dövr SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsinin yaradılmasından başlayaraq 1945-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan Filialınının müstəqil Elmlər Akademiyasına çevrilməsinə qədər davam etmişdir.

ZSFSR XKS-nin 25 noyabr 1932-ci il tarixli qərarı ilə SSRİ EA Qafqazşünaslıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun bazasında təbiət və ictimai elmlər şöbələrindən ibarət SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının yaradıldı. Elə həmin ildə Azərbaycan MİK Azərbaycan

DETi-nin bazasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Şöbəsinin (EAZFAŞ) yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərarla şöbənin əsas vəzifəsi "Azərbaycanın təbii zənginliklərinin və tarixi inkişaf proseslərinin hərtərəfli öyrənilməsi" müəyyənləşdirilmişdi. (Бакинский рабочий", 2 января 1933 г). Şöbənin işində SSRİ-nin bir sıra görkəmli alimləri (akademiklər İ.M.Qubkin, F.Y.Levinson-Lessinq, İ.İ.Meşşaninov; N.N.Marr, müxbir üzvləri A.A.Qrossheym, K.A.Krasuski, professorlar M.V.Abramoviç, D.V.Qolubyatnikov, A.Vəzirzadə, A.N.Derjavin, İ.Q.Yesman, V.S.Yeliatyevski, A.O.Makovelski, V.Xulufu, Y.B.Lopuxin, V.P.Smirnov-Loginov, İ.V.Fiqurovski və b.) cəlb edilmişdilər. Şöbəyə Ruhulla Axundov rəhbərlik edirdi. Şöbədə 11 bölmə və bir neçə komissiya fəaliyyət göstərirdi. EA ZFAŞ fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin öyrənilməsi, təbiət, texnika və ictimai elmlər sahəsində bir çox mühüm işlər gördü. Bu dövrdə respublikada elmi potensialın formalaşdırılması istiqamətində fəal addımlar atıldı. (Керимова, 2005: 148-160).

1935-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə şöbə SSRİ EA Azərbaycan Filialına çevrilməsi ilə Azərbaycanda elm sisteminin inkişafında yeni dövr başlandı (Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет , 1938: 25). Onun tərkibində geologiya, fizika, energetika, torpaqşünaslıq bölmələri, kimya, botanika, zoologiya, tarix, etnoqrafiya və arxeologiya, dil və ədəbiyyat institutları var idi. SSRİ EA Azərbaycan filialının Elmi Şurası 66 nəfər tərkibdə təsdiq edilmişdi. ("Известия Азербайджанского филиала А Н СССР", 193611-12). Filialın Rəyasət Heyətinin sədri əvvəl akad. F.Levinson-Lessinq, sonra akad. İ.M.Qubkin, sonralar isə akad. S.S.Namyotkin oldu (Керимова, 2005: 161).

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının nizamnaməsinə əsasən Fizika sektoru, həmçinin riyaziyyat sahəsində də tədqiqatlar aparmalı idi. Bununla Sovet Azərbaycanında ilk dəfə akademik səviyyədə riyazi tədqiqatların əsası qoyuldu.

Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafı SSRİ rəhbərliyinin xüsusi diqqət mərkəzində idi. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda neftin çıxarılması və emalının sürətlə inkişafı ilə bağlı idi.

Həmin illərdə Azərbaycan filialında elmi kadrların hazırlanması, ixtisalarının artırılması, aspiranturanın komplektləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər aparılırdı. 1937-ci ildə elmi adların və dərəcələrin tətbiq edilməsi üçün Ali Attestasiya Komissiyası yaradıldı. 30-cu illərin ikinci yarısında riyaziyyat üzrə namizədlik dissertasiyaları müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi alimlik dərəcələri almış ilk azərbaycanlı riyaziyyatçılar nəslə yetişdi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 321 nəfər aspiranturada oxuyurdu. Azərbaycanlılar arasında riyaziyyat üzrə ilk alimlik dərəcəsi almış alim İbrahim İbiş oğlu İbrahimovdur. İ.İbrahimov 1935-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Fizika-riyaziyyat fakültəsini riyaziyyat ixtisası üzrə fərqlənmə diplom ilə bitirdikdən sonra 1935-1936-cı illərdə Mühəndislərin İxtisasartırma İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlamış, 1939-1947-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Funksiyalar nəzəriyyəsi" kafedrasının müdiri, 1947-1958-ci illərdə isə Pedaqoji İnstitutun "Riyazi analiz" kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1958-ci ildən onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan Elmlər Akademiyası ilə bağlı olmuşdur. 1958-1959-cu illərdə Fizika və Riyaziyyat İnstitutunda şöbə müdiri, 1959-1963 illərdə AEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır. İbrahim İbrahimov 1963-cü ildən ömrünün sonunadək həmin institutun

“Funksiyalar nəzəriyyəsi” şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1977-ci ildən Azərbaycan Riyaziyyat Cəmiyyətinin sədri olmuşdur. O, 1968-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş və Əməkdar Elm Xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. İbrahim İbrahimov 1939-cu ildə M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasını bitirmiş və elə həmin ildə orada görkəmli riyaziyyatçı A.O. Gelfondun rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. İ. İbrahimov Azərbaycanda riyaziyyat üzrə müdafiə etmiş ilk alimdir. Onun dissertasiya mövzusu “Analitik funksiyaların bəzi sistemlərinin tamlığı haqqında” (“О полноте некоторых систем аналитических функций”) olmuşdur.

İ.İbrahimovdan sonra riyaziyyat elmi üzrə alimlik dərəcəsi müdafiə etmiş ikinci azərbaycanlı, Azərbaycan EA-nın gələcək prezidenti, görkəmli riyaziyyatçı Zahid Xəlilov olmuşdur. Z. Xəlilov Azərbaycan Dövlət Universitetinin riyaziyyat şöbəsinə daxil olmuş, 1930-1934-cü illərdə Universitet bağlandığına görə ali təhsilini Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda başa vurmuşdur. O 1937-ci ildə Tiflisdə Riyaziyyat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş, 1940-cı il aprelin

22-də Tiflis Dövlət Universitetində məşhur riyaziyyatçı, professor S. Berqmanın rəhbərliyi altında “Kleb məsələsi və onun ümumiləşməsi” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi — alimlik dərəcəsi almışdır. 1940-cı ildə Bakıya Azərbaycan Dövlət Universitetinə dəvət edilən Zahid Xəlilov ömrünü həmişəlik Azərbaycan və onun elmi ilə bağlamışdır.

Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda artıq müəyyən qədər elmi kadr potensialı formalaşmışdı. Azərbaycanda 1940-cı ildə 60 elmi müəssisə, o cümlədən 23 elmi-tədqiqat institutu, onların filialları və şöbələri, 16 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. SSRİ EA Azərbaycan filialın işçilərinin sayı 640 nəfərə çatmışdı, onlardan 452 elmi və elmi-texniki işçi idi. Elmi müəssisələrdə çalışanları 75-i professor, elmlər doktoru və namizədi idi. Bütövlükdə Azərbaycanda elmi işçilərin sayı 1933-ə çatmışdı (Kerimova 2005: 203) Yüksək ixtisaslı elmi kadrların mövcudluğu, filialda elmi tədqiqatların inkişafı onun bəzi elmi müəssisələrinə dissertasiyaların müdafiəsini təşkil etmək və alimlik dərəcələri vermək hüquqi qazandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi (2001). Cild 6. Bakı: Elm

Kommunist qəzeti, 4 noyabr 1934-cü il.

Mərdanov M (2011). Azərbaycan təhsil tarixi. II cild. (1920-1991-ci illər). Bakı: Təhsil

Бакинский рабочий qəzeti, 2 января 1933 г.

Высшее образование в СССР (1961). Стат. сб., М.

Заря Востока qəzeti, 23 декабря 1923 г.

Известия Азербайджанского филиала А Н СССР (1936). №1

Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР (1934).

Тифлис

Керимова, Т.С (2005). Из истории Национальной Академии наук Азербайджана -Баку: Тахсил

Культурное строительство СССР (1940). Стат. сб., М.,

Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет (1960). Юбилейный стат. сб. Баку

Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет (1938). Баку

Социалистическое строительство АзССР (1935). Стат. сб., Баку

Экономико-статистический бюллетень Азербайджана. 1933, №2.